

מבט פנורמי על הגות הגולים מגרמניה הנאצית

אביהו זכאי, העט נגד החרב: אינטלקטואלים גרמנים גולים במאבק נגד הנאציזם, מוסד ביאליק, ירושלים 2020, 359 עמ'

משה צוקרמן, המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים (אמריטוס), אוניברסיטת תל-אביב

כותרת הספר של אביהו זכאי משקפת היטב את משימת המחקר העיוני שקבע לעצמו – להציג את המאבק של אנשי רוח גרמנים שגלו ממולדתם נגד הנאצים ומשטרם. הוא בחר לשם כך ארבעה מחברים אקסמפלריים, המיוצגים כל אחד על ידי יצירת מפתח שלו: הסופר תומאס מאן והרומן 'דוקטור פאוסטוס'; הפילוסוף ארנסט קסירר וחיבורו 'המיתוס של המדינה'; חוקר התרבות אריך אָוֶאָרְפֶּךְ וספרו 'מימזיס'; והפילוסופים/סוציולוגים מקס הורקהיימר ותאודור אדורנו ודיונם המשותף ב'דיאלקטיקת הנאורות'. שתי תהיות עלו בדעתי לפני קריאת הספר: מה כבר יכולה להיות מהות ה'מאבק' של העט מול זוועות החרב הממשיות בתקופה האמורה? כלום לא היה זה אדורנו אשר טען, נוכח שבר התרבות של השואה, כי אחרי אושוויץ כתיבת שיר היא מעשה ברברי – משום שלא זו בלבד שתרבות העט לא הצליחה למנוע את ברבריות החרב, אלא במובן ידוע היא אף שיתפה עימה פעולה. יתרה מזו: האם לא נכתבו כבר על אנשי הרוח הללו ויצירותיהם המהוללות אינספור חיבורים? האם לא מוצה הדיון העיוני על אודותיהם? מה עשוי להיות החידוש בספר נוסף עליהם בשנת 2020?

ובכן, ראשית שבחים: טוב שהופיע בשפה העברית ספר כזה, ספר שיש בו כדי להקנות לקורא הישראלי מבט פנורמי ובר בבר מעמיק על פועלם הספרותי-המחקרי של הגולים מגרמניה הנאצית שכוון כאפוזיזציה (חסרת אונים ככל שתהא) נגד המשטר הרצחני בארץ מולדתם והאידאולוגיה הברברית שלו. דווקא כיוון שהם מקובצים בכרך כמכלול מצליח אביהו זכאי לעמוד על המשותף בין המחברים השונים כל כך זה מזה, נציגים של תחומי יצירה ומחקר נבדלים ובעלי פרדיגמות חשיבה הסותרות האחת את רעותה לעיתים. מאחר שכולם, למעט תומאס מאן, היו יהודים, ברורה המוטיבציה לפרקטיקת

ההתנגדות העיונית שלהם, והישגו של אביהו זכאי טמון בין השאר בכך שהוא מצליח לאשש את טענתו ההקשרית-ההטרנומית מבלי לזנוח את ההיגיון הפנימי של היצירות ואת נשמת אפן ההגותית. אדרבא, כל אחד מהמחברים מיוצג על ידי פועלו בתחום הדיסציפלינרי שלו, ופועלו זה הוא שמנביע את מעשה ההתנגדות העיוני. אין זה עניין של מה בכך. אוארכך מתמקד בזניחת הנרטיב הגורס היסטוריה של הגות המערב, זו המשתרעת מהמיתולוגיה היוונית ועד להגות בת זמננו, לטובת נרטיב הרואה את נקודת המוצא המהותית בברית הישנה; את הברית הישנה ביקשה האידיאולוגיה הנאצית לסלק מתחום ההיסטוריוגרפיה. קסירר יוצא בחיבורו נגד מיתוס המדינה כמרכיב מפתח באידאולוגיה הפשיסטית והנאצית, כלומר מבצע למעשה ביקורת אידאולוגיה ישירה מבלי לכנותה ככזאת. ואילו הורקהיימר ואדורנו מבקשים לעמוד על מקורותיה הציוויליזטוריים של הזוועה שבעליית הנאציזם וחוזרים לשם כך אל המיתוס ההומרי של ה'אודיסיאה' כדי להגיע למסקנה שהנאורות נועדה מלכתחילה להתגבר על המיתוס, אלא שיסודות של נאורות היו קיימים כבר במיתוס הקדום. כיוון שפועלה של הנאורות היה תמיד כרוך גם בדכאנות שבשליטת האדם בטבע החיצוני, בטבעו הפנימי ובזולתו, הרי שהייתה זו גם הנאורות של העת החדשה אשר הצמיחה מתוכה את המנגנונים שהביסו אותה בסופו של דבר. על הדיון במקרה של תומאס מאן אעמוד מייד ביתר פירוט.

יוצא אפוא שיהדותם של המחברים במעמדם כנרדפים מתמזגת עם הגותם (שאינה דווקא יהודית במהותה) כתוצאה מהקונסטלציה ההיסטורית שאליה נקלעו. אביהו זכאי אף רואה בשנת 1942, שבה התחולל בסטלינגרד המפנה במלחמה שהיה בו כדי להפיח בקרב ההוגים הגולים ניצוץ תקווה כלשהו, את הרגע המובהק שבו נוצר המסד למוטיביציה לכתיבת חיבוריהם. זה הרגע שבו אוארכך מבקש להציל את הברית הישנה מפני סילוקה האידאולוגי מההיסטוריוגרפיה על ידי הנאצים. זה הרגע שבו נצמד קסירר לקוסמופוליטיות (היהודית) הנאורה כאופוזיציה לפולחן המדינה הפרטיקולרי, ובמקרה הגרמני אכן גם האתני, פולחן שהיה אחד מעיקרי האידאולוגיה הנאצית. זה הרגע שבו מתחילים גם הורקהיימר ואדורנו את כתיבת חיבורם המורכב (שיתפרסם לראשונה ב-1944), חיבור שפרקו האחרון מוקדש לדיון ביסודות האנטישמיות, ואפשר לראות בו את ההתמודדות הפילוסופית הראשונה עם השואה. וזה גם

הרגע שבו מתחיל תומאס מאן בעבודתו על 'דוקטור פאוסטוס'. אלא שראוי להתעכב על חיבור ספרותי זה לחוד בהקשר הנוכחי.

מאן לא היה יהודי, אבל היה נשוי ליהודייה. באשר הספר של אביהו זכאי עוסק גם ב'נקודה היהודית', זה לכאורה נימוק, קלוש אומנם, לצרפו לחבורת ההוגים היהודים הנדונים בספר. אבל הדיון שמקדיש זכאי ל'דוקטור פאוסטוס' מעלה בעיה מסוג אחר. הוא מתעכב כנדרש ובהתאם לתזה המרכזית של ספרו על הפן ההיסטורי של 'הקטסטרופה הגרמנית' כפי שהיא מוצגת ברומן על ידי סרנוס צייטבלום, ידידו של הגיבור הראשי, המלחין אדריאן לוורקיהן. בעודו מספר את סיפור חייו של לוורקיהן, שתחילתם בתקופת הרייך השני וסיומם ב־1940, פורס צייטבלום בפני הקורא את המאורעות ההיסטוריים הריאליים של תבוסת הנאצים בשלהי מלחמת העולם השנייה. הרומן נע אם כן בשני צירים – ציר האסון של ההיסטוריה הגרמנית הקולקטיבית וציר אסוניות חייו של לוורקיהן, מי שבהתאם למיתוס הפאוסטי כרת ברית עם השטן על מנת לזכות בתהילת עולם כמלחין בתמורה לויתורו על האהבה ומסירת נשמתו לשטן על פי החוזה עימו. מטבע הדברים סיפור ההיסטוריה הגרמנית הריאלית חשוב יותר לתזה שמבקש אביהו זכאי לקדם: מאן יוצא בביקורת חריפה על מהלך ההיסטוריה הגרמנית מהמאה התשע עשרה ועד להתכנסותה בזוועת הנאציזם במאה העשרים. אבל מה עם סיפור חייו של אדריאן לוורקיהן?

ובכן, למרבה המבוכה ספרו של אביהו זכאי כמעט ולא מדווח עליהם לקורא, לפחות לא בפן שמניע את הציר הנוסף של הרומן: היותו של לוורקיהן מלחין. אסוניות חייו האישיים כרוכה באורח הדוק בתהילת העולם שלו כמלחין פורץ דרך, קריסתו משוקעת בפועלו האומנותי, ומאן מציג ומדגיש זאת כיסוד מרכזי במבנה הקומפוזיטורי של הרומן. הוא עורך הקבלה בין אסון ההיסטוריה הפוליטית של גרמניה לבין אסון התפתחותה של המוזיקה כפי שהיא מגולמת בפועלו של אדריאן לוורקיהן. אפשר לתהות אם הקבלה כזו לגיטימית – אני סבור שלא – אבל אי אפשר להתכחש לכך שתומאס מאן עורך אותה ומאמין בה ככל הנראה. ועד כמה הוא רציני ומעמיק בעניין זה ניתן ללמוד מכך שעם תחילת כתיבת הרומן בגלות ארה"ב הוא מגייס לא אחר מאשר את תאודור אדורנו כיועץ לחלקים המוזיקליים המופיעים ברומן. אדורנו לא רק כותב כמה טקסטים על בטהובן ששוקעו באופן ספרותי ביצירתו של מאן אלא מנסח גם את הפילוסופיה שביסוד פריצת הדרך של לוורקיהן

בתחום ההלחנה. ומהי אותה פילוסופיה? זו המצמיחה את שיטת שנים עשר הטונים של ארנולד שינברג, שאדורנו היה אמון עליה ובגלל מומחיותו בה הוזמן על ידי מאן לעבודה המשותפת על הרומן. אדורנו אף כתב את המתווים המוזיקליים ליצירותיו של לוורקיהן ברומן. עד כדי כך הייתה עבודה משותפת זו הדוקה ואותנטית, ששינברג התרעם אחרי הופעת הרומן על כך שעוד עלולים לחשוב ששיטת שנים עשר הטונים נולדה ברומן של מאן. ומאן אף ניסח עבור המהדורה השנייה של הספר הבהרה מתנצלת בעניין זה. אי אפשר לכתוב על 'דוקטור פאוסטוס' בלי לכתוב על פועלו האומנותי של הגיבור הראשי שלו. ויאמר גם שדרכו של תומאס מאן אל המאבק האנטי-נאצי לא הייתה סלולה בצורה חד-משמעית מראשית פועלו הספרותי. אסור לשכוח שבמהלך מלחמת העולם הראשונה כתב כנגד אחיו היינריך מאן, אוהד הדמוקרטיה הרפובליקנית הצרפתית, את 'הרהורים של איש לא-פוליטי', כתב פלסטר (האוחז כ-600 עמודים) הגדוש במוטיבים של האידאולוגיה הפולקיסטית הגרמנית מהמאה התשע עשרה, חיבור שהוא אומנם התנער ממנו לימים, אך היה גם מלא בשירי הלל על 'שילוש הכוכבים של אנשי הרוח הקשורים-לנצח' – שופנהאואר, ואגנר וניטשה – לא בדיוק נציגיו של הרציונליזם המערבי. יחסו של מאן לואגנר היה ונותר אמביוולנטי כל ימי חייו. מביכה ביותר גם העובדה שב'דוקטור פאוסטוס' עצמו מצויות שתי דמויות שאי אפשר להתעלם מהיותן קריקטורות אנטישמיות פרי עטו של מאן – שאול פיטלברג וחיים ברייזאכר. אין אולי צורך באזכורים אלה כדבר מה מהותי במסגרת הדיון של אביהו זכאי. אבל את הדיון על אודות הקשר בין אומנות, קדמה ופריעת צורה מוזיקלית ופוטנציאל אסונותו היה חובה לציין, לשיטתו של תומאס מאן עצמו – ככלות הכול, מגדולי הסופרים של העידן המודרני ואחד מהאינטלקטואלים המובהקים שיצאו נגד הנאציזם.

ואחרי כל אלה, שוב, יש לשבח את אביהו זכאי על כתיבת הספר ואת מוסד ביאליק על הוצאתו. מדובר בדיון על הוגים מספרת 'העולם של אתמול' – וכמה נותרו הם אקטואליים ורלוונטיים לימינו או בארץ ובעולם.